

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**RƏNG ADLARININ LİŇQVİSTİK VƏ
POETİK-SİMOVOLİK XARAKTERİSTİKASI**
(rus və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)

İxtisaslar: 5707.01 – Slavyan dilləri
5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Könül Nazim qızı Əliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Müasir rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
İlyas Həmidulla oğlu Həmidov

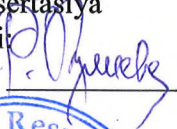
Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Mikayıl Məhəmməd oğlu Cəfərov

filologiya elmləri doktoru, professor
Sayalı Allahverdi qızı Sadıqova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zahir Vahid oğlu Əsədov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının bazasında BFD 2.13/1 Birdəfəlik dissertasiya şurası

Birdəfəlik dissertasiya şurasının sədri:

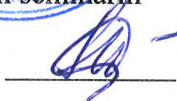
filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Birdəfəlik dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya elmləri doktoru, professor
Tamilla Əbdülməcid qızı Xəlilova

Birdəfəlik elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Təvəkkül Hacı oğlu Şükürbəyli

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Rəng kateqoriyasına insan maraqlarının müxtəlif cəhətlərinin inikasına müvafiq olaraq yaranan ayrı-ayrı elmlərin və tədqiqat sahələrinin obyektini kimi rəngin nə qədər dəyişkən, çoxşaxəli olduğu mövcud rəng nəzəriyyəsi ədəbiyyatından başa düşülür. Rəngşünaslığın sırf fiziki aspektinin – rəngin fiziki, fiziki-optik parametrlərinin tədqiq edildiyi işlər mövcuddur. Rəngin fiziki-optik aspektinin tədqiqatçıları yekdilliklə bildirirlər ki, *“bir hissə və ya qavrayış kimi rəng anlayışı müəyyən bir rəngin sırf psixofiziki qiymətləndirilməsindən daha geniş və mürəkkəbdir”*¹. Deməli, rəng təkcə psixofiziki deyil, həm də psixofizioloji obyekt olub və olmaqda davam edir. İnandırıcı olmaq üçün F.N.Şemyakin və İ.Neçayevin elmi müşahidələrinə baxmaq kifayətdir.

Etnik mədəniyyət və rəngin (və rəngbildirmələr sisteminin) qarşılıqlı əlaqəsi baxımından problemi aydınlaşdıran tədqiqatın etnoqrafik (etnopsixoloji) aspekti xüsusi aktuallıq və intensivliklə fərqlənmişdir. Bu aspektin xüsusiyyətləri L.M.Samarina tərəfindən onun xülasə şəklində yazılmış məqaləsində qısaca və dürüst şəkildə ifadə edilib. Həmin məqalədə xarici tədqiqatların etnik mədəniyyət və rəngin qarşılıqlı əlaqəsi baxımından əsas istiqamətləri və problemləri təhlil edilir. Müəllif yazır: *“Rəng mədəniyyətlə bağlı yalnız təbii və ya qeyri-təbii mühitin ayrılmaz xüsusiyyəti kimi yox, həm də bəşəriyyətin mənəvi təcrübəsinin özünəməxsus, lakin mövcud tərəfi kimi, onun təsbit edilməsinin və sistemləşdirilməsinin başlıca formalarından biri kimi çıxış edir”*². Rəng və rəngbildirmə məsələlərinin etnopsixoloji izahı sahəsində rəngduymaların, rəng və zaman, rəng və məkan, rəng və aksioloji münasibətlər və s. bu kimi qarşıdurmaların ölçü-fiziki və fenomenoloji dərki ilə bağlı olan daha özəl problemlər, təbii olaraq aydın görünür.

¹ Ивенс, Р. М. Введение в теорию цвета / Р. М. Ивенс. – Москва: Иностранная литература, – 1964. – 443 с.

² Самарина, Л.В. Традиционная этническая культура и цвет (основные направления и проблемы зарубежных исследований) // – Москва: Этнографическое обозрение, – 1992. №2, – с.147-156.

Qeyd edilən qarşıdurmaların obyektiv mövcudluğunu artıq hamı tərəfindən qəbul edilmiş fikir təsdiq edir. Həmin fikrə əsasən, rəng nəzəriyyəsi və rəngbildirmə sistemlərinin aspektləri arasında dəqiq fərqləndirmə aparmaq mümkün deyil, belə ki, rəngqavramanın, “rənganlamanın” asılılığı yalnız insan varlığının sahəsinə (onun psixikasına, bioloji keyfiyyətlərinə və gözünün fizioloji quruluşuna) deyil, həm də onun rəng toqquşmalarının saysız-hesabsız təsvirlərində göstərilən abstrakt-idrak parametrlərinə və nəzəri-praktik (aksioloji, qiymət) münasibətlərinə keçir. Beləliklə, rəng nəzəriyyəsinin və rəngbildirmələr sisteminin dərkinin etnomədəni aspekti sosiomədəni izahla, xüsusilə rəng fenomeninin lingvistik dərki ilə olduqca möhkəm, son dərəcə bağlı olur.

Rəng probleminin tədqiqinin sırf lingvistik aspekti də çoxlu sayda elmi araşdırmalara malikdir. Onların arasında F.İ.Şemyakin, R.M.Frumkina, N.B.Baxilina, L.M.Qranovskaya, M.A.Surovtsova, S.D.Katsnelson və bir çox başqalarının əsərlərini qeyd etmək lazımdır. Onların əsas tədqiqat obyektı sözlərin-rəng adlarının semantik quruluşunun tarixi formalaşması və inkişafı məsələləri idi. Rəngbildirmələr konseptinin və sisteminin tədqiqinin lingvopoetik aspekti son zamanlar “rəng dilçiliyi”nin inkişafında bir sıra istiqamətlər üçün – müxtəlif sistemli dillərdə rəng adları zonasının müqayisəli-tipoloji tədqiqi üçün meydana çevrilib.

Müxtəlif dillərdə rəng adlandırma sistemlərinin müqayisəsinə aid tədqiqatlar M.I.Çeremisina, Y.V.Zolnikova, X.X.Fridman, Q.S.Sveşnikova, A.P.Vasilyeviç, V.Q.Kulpina və başqaları tərəfindən aparılmışdır.

Çox vaxt rəng lüğətinin tədqiqatlarında rəngli sözlərin konseptual məzmununu izah etmək üçün müəlliflər digər elmlərin, o cümlədən tibbi koloristikanın materiallarından istifadə edirlər. Sinkretik təhlilin bu cür formaları, fikrimizcə, ilk növbədə, ən ümumi “rəng” anlayışının çoxölçülü və çoxqatlı təbiəti və müxtəlif rənglərin ontoloji varlıqlar kimi lingvistik-psixoloji qavranılması ilə aktuallaşır. Burada həlledici söz rənglərin poetik-metaforik təsvirinə və xüsusən də simvolik dərkinə, rənglərin və onların adlarının simvolik yozumuna və istifadəsinə aiddir. Rənglərin bu

xüsusiyyətləri və onların təyinatı bu işin müvafiq fəsillərində müzakirə olunacaq.

Dilçilik, linqvopoetika və rənglərin və rəng terminlərinin linqvistik simvolizmi sahəsində çoxlu sayda tədqiqatlara baxmayaraq, bu sahədə metalinqvistik anlayışlar (ayrı-ayrı terminlər və termin birləşmələri və s.) xüsusilə aydın və sistemli deyildir. Bu, bizimlə tam razılaşdığımız bir çox müəlliflərin əsərlərində də bildirilir. Hətta D.N.Borisovanın *“Dildə rəng təyini formalarını adlandırmaq üçün termin seçmək problemi haqqında”*³ əsəri də rənglər elmində (rəngşünaslıq) mövcud olan terminoloji uyğunsuzluğa həsr edilmişdir. Sinonimik silsilədə bu və ya digər rəngin dominant olmayan formalarının təyinat sistemində də aydınlıq yoxdur.

Çox vaxt xromatik və axromatik rənglərin mənaları fərqləndirilmədən təsnif edilir: spektral sistemdə təqdim olunan rənglər (xromatik) təyin edilmiş sistemə daxil edilməyən rənglərə bərabər tutulur, baxmayaraq ki, bu iki ontoloji ziddiyyətli rəng qrupu və onların təyinatları linqvo-derivatoloji imkanlarına və onun simvol yaratma sistemində daxil olma/daxil olmama potensialına görə fərqlidir.

Rəngşünaslıq sahəsində çoxsaylı əsərlərə baxmayaraq, orijinal, etnopsixoloji cəhətdən ilkin və qeyri-əsas rənglərin sayı (sistemi) haqqında suala hələ də konkret cavab yoxdur. Rəng nəzəriyyəsinin mərkəzi suallarından biri olan bu sual bioloji, psixoloji, etnomədəni və fiziki baxımdan fərqli şəkildə həll olunur.

Koloristikanın (yəni rəng nəzəriyyəsinin) bir sıra problemlərinin həlli, zənnimizcə, rəngbildirmələrin gündəlik dil, bədii-metaforik sistem, məntiqi-simvolik mühit dairəsində funksional şəkildə mövcud olmalarının qarşılıqlı əlaqəsi haqqında məsələnin qoyuluşu və adekvat xüsusiyyəti ilə bağlıdır.

Etnomədəni və etnopsixoloji istiqamət tədqiqatlarının mütləq əksəriyyətində müəlliflərin rəyləri aborigenlərin – əlifbası olmayan və ya inkişaf etməmiş dildə danışanların gündəlik nitqinin materialına əsaslanır. Burada, görünür, etnosun, xalqın dil-nitq

³ Борисова, Д.Н. К проблеме выбора термина для названия форм цветообозначения в языке// – Челябинск: Вестник Челябинского государственного университета, – 2008, № 21, – с.32-37.

konservativ təbəqələrindən istifadə etmək lazımdır. Leksikanın və leksik-qrammatik konstruksiyaların həmin təbəqələri müstəqil olaraq xalqın təfəkkür və poetik-simvolik imkanlarının əlamətini daşıyır. Bu və ya digər dilin paremioloji fondu, atalar sözləri, zərb-məsəllər, məsəllər, tapmacalar və folklorun digər kiçik janrları nəticə etibarilə belə bünövrə ola bilərlər.

Bununla bağlı S.D.Katsnelsonun ibtidai etnik təfəkkürün tədqiqi haqqında sözlərindən sitat gətirmək istədim: “İbtidai şüurun mahiyyəti haqqında daha dərin düşüncələrin meydana çıxması üçün vəhşi insanların qərribə və əsassız ifadələrinə və ya ibtidai ideologiyanın xəyali elementlərinə deyil, obyektiv və məhsuldar təfəkkürün həmin dəyərli tərəflərinə diqqət yetirmək lazımdır, qədim zamanlarda gələcəkdə rəşional təfəkkürün inkişafı üçün əsas olmuşdur. İbtidai təfəkkürün rəşional məzmununun ən dolğun və birbaşa ifadəsini həmin dövrdə əməli təfəkkürün əsasını təşkil edən dillə bağlı faktlarda tapmaq olar”⁴.

Araşdırmamızı aktuallaşdıran vəzifələr təhlil materialının seçimini, yəni mürəkkəb semantik-struktur və poetik-metaforik təhlilə məruz qalacaq linqvistik amillərin mənbələrini müəyyən edir. Yuxarıda qeyd olunan üç mövqe sistemində dilin rəng təyinat vahidlərinin “başdan-başa” nəzərdən keçirilməsi həm adi dildən, həm fərdi müəllif nitqindən, həm də paremiofrazəoloji fonddan aktiv və passiv materialın cəlb edilməsini nəzərdə tutulur. Bizim kartotekamızda rəng təyinatını əks etdirən 3000-ə yaxın mikromətn var. Bizim üçün xüsusi maraq kəsb edən leksikoqrafik mənbələr, frazeoloji, paremioloji istinad lüğətləri, metafora nəzəriyyəsinə dair əsərlər, eləcə də ənənəvi olaraq müxtəlif dini-fəlsəfi, sosial-tarixi və etnomədəni sferalarda istifadə olunan koloristik simvolların bütün növ ensiklopediyalarıdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı dilin – gündəlik nitqin, poetik-metaforik və fəlsəfi-simvolik sahənin sistemli şəkildə əlaqəli olan sahələrinin dairəsində rəngbildirmələrin funksional əhəmiyyətidir. Tədqiqatın predmeti dil vahidləri – iki

⁴ Кацнельсон, С. Д. Язык поэзии и первобытно-образная речь// – Ленинград: Общее и типологическое языкознание, – 1986, – с.86-106.

müxtəlif sistemli dilin koloristik anlayışları (yəni rəng adları) və göstərilən məntiqi-dil sahələri dairəsində qanunauyğunluqlar və onların işlənməsidir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi gündəlik nitqin, paremioloji konstruksiyaların, poetik-metaforik və simvolik sistemlərin müxtəlif semantik-məna səviyyələrində iki müxtəlif sistemli dildə leksik vahidlərin xüsusi qrupunun işlənməsinin ətraflı şəkildə göstərilməsi, axromatik və xromatik, həmçinin əsas və köməkçi rənglərin və rəngbildirmələr tipologiyasının bu bünövrədə qurulmasıdır. Tədqiqatın vəzifələri qarşıya qoyulan məqsədə aşağıdakı əsas vəzifələrin həlli ilə nail olunur:

- rəngbildirmələrin semantik strukturunu son dərəcə dil baxımından müəyyən edən onun əsas məna parametrlərinin qurulması;

- bəzi rəng adlarının geniş mənada, digərlərinin isə dar mənada işlədilmə səbəblərinin göstərilməsi;

- hər iki dildə leksik vahidlərin bu qrupunun qarşılıqlı əlaqə, həcmnin nəzərdən keçirilməsi;

- hər iki dildə rəng adlarının stabil istifadəsinin mövcudluğunun əsaslandırılması və hər iki dil üçün bu vahidlərin semantik təbəqələnməsinin universallığı / səciyyəviliyi;

- sərbəst nitqdən başlayaraq heraldika sisteminədək insanın dil fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində rəngbildirmələrin işlənmə qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsi;

- bu və ya digər yazıçının idioüslubunun göstərilmə imkanlarının təsviri və onun rəngbildirmənin məna həcmnin genişlənməsinə təsiri;

- bəzi rəngbildirmələrin qrammatik müxtəlif funksionallıq, digərlərinin monofunksionallıq və hər iki dil üçün bu hadisənin gerçək universallıq səbəblərinin aşkar edilməsi.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat prosesində koqnitiv analiz elementlərinin (xüsusi “dünya mənzərəsi” fraqmentlərinin qurulması baxımından) cəlb edilməsi ilə ənənəvi kompleks dil təhlilindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatda akademik ədəbiyyatdan, bədii ədəbiyyatdan, lüğətlərdən, ensiklopediyalardan, konfrans

məqalələrindən, qəzet materiallarından, həmçinin elektron saytlardan istifadə olunub.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- rəng nəzəriyyəsi (koloristika) və rəngbildirmələr sistemi məsələlərinin tamamilə ya daha təfərrüatlı izahına, ya da onların nəzəri dərkinin düzəlişinə ehtiyac duyulur;

- ayrı-ayrı sözün semantik strukturunun konkret dil təsviri istisna olmaqla, bir çox hallarda rəngbildirmələr sisteminin elmi təhlili əşyanın sosio-psixoloji, fiziki, etnomədəni və hətta məntiqi-fəlsəfi anlamını özündə ehtiva edərək, müəyyən qanunla dil (nitq) təhlilinin həddlərindən tamamilə kənarına çıxır; bu, obyektin özünün qırılmaz çoxşaxəliliyindən irəli gəlir;

- qeyd edilən söz qrupu (A.P.Vasilyeviçin hesablamasına görə rus dilində təxminən 250 ad, bizim hesablamamıza görə Azərbaycan dilində təxminən 170 ad) onların işlənmə dərəcələrini – gündəlik nitqi, bədii-metaforik sistemi və simvolik tətbiq sistemini özündə birləşdirərək, funksional təhlilə kompleks şəkildə cəlb olunmalıdır;

- poetik-metaforik sahə bu və ya digər ifadənin semantik həcmnin genişlənməsinin mümkün “perspektivləri” haqqında; rəngbildirmələrin işlədilməsinin sistemli / qeyri-sistemli formaları haqqında; onların qrammatik işlənmə (predikatların, təyinin, zərflərin; qısa formada, müqayisə dərəcəsi formasında xəbəri vəzifəsində) imkanları və sözdüzəltmə potensiaları haqqında suallara cavab verir. Rəngləksələr blokunun tədqiqinin bu aspekti hər iki dil üçün eyni dərəcədə aktualdır;

- Rəngbildirmələrin, ümumiyyətlə, koloristikanın xeyli kateqorial xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi üçün, zənnimizcə, dilin koloristik paremiofrazoloji vahidlərini – dil abidələrini, insanın dünyagörüşünün psixologiyasını və fəlsəfəsini ciddi şəkildə “sezmək” kifayətdir. Aborijen əhali ilə təcrübələr hər halda qeyri-təbii olaraq qalır. Rəngbildirmələrin işarə-simvolik funksiyası tam öyrənilməyib. Bu funksiyanın özü rəngləksəmanın yerinə yetirdiyi bütün funksiyalardan konservativdir. Buna görə, onu xüsusi sistem şəklində öyrənməyə dəyər: hesab edirik ki, zəif olsa da, başlanğıc tərəfimizdən qoyulmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyini aşağıdakılar təşkil edir:

- işdə ilk dəfə olaraq iki müxtəlif sistemli dildə – rus və Azərbaycan dillərində rəngbildirmələrin semantik polifunksionallığının sistemli şəkildə göstərilməsi haqqında məsələ qoyulur və həll edilir;

- xüsusi məna energetikasının semantik strukturunda mövcuduğu sayəsində, zaman və məkan kateqoriyalarının implisit (gizli) uyğunlaşdırma qabiliyyətinə malik olan dil vahidi funksiyasında anlayışın-rəngbildirmənin nəzəri təsəvvürünün sınağına təşəbbüs edilir;

- bu vahidlərin qeyd edilən xüsusiyyətinin ontologiyada və fenomenologiyada istər bədii-metaforik, istərsə də simvolik mənaların yaranması üçün bünövrə təşkil etdiyi əsaslandırılır;

- rəng adları mənənin bütün əsas təzahürlərində hər iki dildə ifadənin universal vasitələrinin fondunu təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Bu material gündəlik nitqi və poetik-simvolik tətbiq (həm də iki qohum olmayan dillərin materialı əsasında) sahəsini birləşdirən və qeyd edilən istiqamətdə tədqiq edilməmişdir. İşdə təhlil edilən vahidlərin sistemli və okkazional şəkildə işlədilmə imkanları aydınlaşdırılıb, yalnız dil deyil, həm də linqvomədəni və məntiqi-fəlsəfi nöqteyi-nəzərindən “əsas / köməkçi” rənglər kateqoriyası kimi bəzi əsaslar gətirilib. Bu və ya digər ifadənin semantik həcmnin inkişafında bədii söz ustalarının fərdi üslublarının (idioüslublarının), onların semantik strukturunun xüsusi rolu qeyd edilir, rəngbildirmələrin paremiofrazoloji istifadəsinin əsas parametrləri qiymətləndirilir və nə qədər ki, “aborigen kontingenti” ilə müxtəlif təcrübələrin sabit qurulmuş mexanizmləri yoxdur, etnomədəni kateqoriyaların müəyyən edilməsi zamanı bu fondun vahidlərinin xüsusiyyətlərinin istifadəsinin zəruriliyi ideyası irəli sürülür. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti dilin ümumi nəzəriyyəsi, etno-linqvomədəni, həmçinin işarələr nəzəriyyəsi (semiologiya) üzrə xüsusi kursların təşkili praktikasında təhlilin nəticələrinin geniş istifadəsi imkanı ilə müəyyən edilir. Koloristika və simvolik sistem məsələləri ilə məşğul olan istər türkoloqlar, istərsə də rusistlər üçün belə bir imkan yaranır.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları Respublika və xaricdə beynəlxalq elmi konfranslarda

hazırlanmış məruzələrdə təqdim edilmişdir; tədqiqatın əsas nəticələri “Filologiya məsələləri”, BSU-nun “Elmi əsərlər”i, “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” məcmuələrində məqalə şəklində nəşr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Müasir rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat işinin bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş – 9 səhifə, 15031 işarə, üç fəsildən, I fəsil – 16 səhifə, 24769 işarə, II fəsil – 60 səhifə, 94201 işarə, III fəsil – 45 səhifə, 73017 işarədən, nəticə – 7 səhifə, 8737 işarə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından – 18 səhifə, 24316 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 135 səhifə, 215755 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiqat mövzusunun seçimi və aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, mövzunun öyrənilmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti, onun elmi yeniliyi müəyyən edilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar şərh edilir.

Birinci fəsil “**Rəng nəzəriyyəsinin, rənglərin etnomədəni dərkinin bəzi məsələləri**” iki paraqrafdan ibarətdir.

Birinci paraqrafda “**İnsan – ətraf aləm – rənglər**” rəng nəzəriyyəsinin ümumi və xüsusi məsələlərinə aid olan nəzəri cəhətlər və müzakirələr, həmçinin rəng fenomeni və onun mahiyyəti barədə məlumatlar verilir. İnsanı əhatə edən (dərk edən subyektı) fənn aləminin hər hansı ciddi tədqiqatı təbii olaraq subyektin və onun idrak obyektinin nisbətinin müəyyən edilməsi ilə üzləşir. Dərk edilməli olan obyektlər sistemi insan tərəfindən həmişə mürəkkəb olub və indi də mürəkkəb olaraq qalır.

Lap qədim zamanlardan insan rəng fenomeni haqqında düşünmüş, onun substansiya (əsl mahiyyət) və ya aksidensiya (təsadüfi mahiyyət, keçici keyfiyyət, qeyri-substansional bir şey) olması ilə marqlanmışdır. Rəng nəzəriyyəsinin əsas məsələlərindən biri onun ontoloji mahiyyəti, fiziki reallıq forması haqqında

məsələdir. Rəng ontologiyasının fiziki reallığı təşkil etməsinin bu günədək nəzəri olaraq aydın əsaslandırılmış izahı yoxdur.

Rəngin elmi şərtləri onun ontologiyasında, “şüur öncəsi” mövcudluğunda insanın ətraf mühitinin xüsusiyyəti kimi bütövlükdə aşağıdakı hallara çevrilir: rəng işığın əks edilən və buraxılan şüanın spektral tərkibinə uyğun olaraq aşkar müşahidə duyğularını oyatmaq xüsusiyyəti kimi müəyyən edilir. Beləliklə, biz nəticəyə gəlirik ki, rəng haqqında elm özünün bütün aspektlərində müəyyən “insanmərkəzçilik” qazanıb. M.F.Muryanov haqlı olaraq qeyd edir: *“materiyadan törəyən rəng özünün koloristik keyfiyyətində yalnız qavrayan sinir sisteminin növ xüsusiyyətlərinə malik olan xassəsi kimi mövcud olur. Bu şeyin maddi olaraq rəngində yalnız onun hər hansı bir uzunluq dalğalarını saçması durur. Sonrakı proses rəngin bütün zəhəri maddiliyi ilə baş verən psixi prosesdir. Bu maddiliyi rəngin boya-ifadəçinin həqiqi maddiliyi ilə səhv salmaq olmaz. Maddilik görünən rəngi dediyimiz və ya yazdığımız an yenilənir”*⁵. Bu fikir tərəfimizdən tədqiqatımızın prinsipial əsası kimi götürülüb. Çünki bu fikir rəng kateqoriyasının və rəngbildirmələrin funksional çoxşaxəliliyinə dair anlayışımızı dəstəkləyir və elmi cəhətdən əsaslandırır.

İkinci paraqrafda **“Rəng dərk edilməmiş enerji kimi”** rəng obyekt, daim hər hansı bir maddilikə bağlı olan anlayış kimi təhlil edilir. Maddə olmayıb, müstəqil olaraq əyani konstantaya sahibdir. Rəngin “enerji” mahiyyəti rəng haqqında olan elm tarixində çoxdan aşkar edilib, hərçənd indiyənədək onun dürüst izahı bizdə yoxdur. Görünür, obyektin özünün konservativ xarakterologiyası və koloristika elminin təşəkkül tarixindən rənglərin dil (ümumiyyətlə filoloji) təsviri məcrasına düşə bilməyən təsvirin metadil sisteminin olmaması söylənir.

Rəngduymaların və rəng adlarının məqsədli öyrənilməsinin bütün hallarında tədqiqatçılar digər sosial-fəlsəfi kateqoriyalarla mürəkkəbləşdirilməmiş materialın ibtidailik xüsusiyyətini əsas hesab edirlər. Tamamilə mümkündür ki, müşahidələrin bu kimi “təcrübəli

⁵ Мурьянов, М.Ф. К интерпретации старославянских цветообозначений// – Москва: Вопросы языкознания, – 1978. № 5, – с.93-109.

nümunələri” və onların təsbiti nəyəsə əsaslandırılıb. Belə ki, məsələn, ağ – qara – qırmızı və ya ağ – qırmızı – göy kimi “ilk rənglərin” ayrılmasının elmi əsası, ola bilsin, ibtidai mədəniyyətlərə müraciəti tələb edir. Bu və ya digər rəngə bəzi etnoslar tərəfindən üstün münasibətin qurulması, şübhəsiz, yaşayış mühitinin əsas əlamətinin axtarışını tələb edirdi. Çünki “*varlığın bilavasitə mənbələrinin çaları bütün xalqların rəngbildirmələrinin inkişafının çıxış nöqtəsi idi*”⁶. Həmçinin rəng duyğularının və rəng adlarının sistemləşdirilməsi baxımından xalqların əsas fəaliyyət formalarının nəzərə alınması az əhəmiyyətli deyildi. Əhalinin nitqində hansı rəng adlarının üstünlük təşkil etdiyini, məsələn, yalnız yaşayış mühitindən anlamaq olardı.

Rəngbildirmə, adətən, iki hissədən ibarət olur – həm adlandırır, həm də qiymətləndirir; o, özünün aksioloji vəziyyətində həmişə bu xüsusiyyətin keyfiyyətini və zaman başlanğıcını birləşdirir. İbtidai və orta əsr insanı düzgün şəkildə yox, ziddiyyətli şəkildə danışdı. Ziddiyyətlik əsla mexaniki komplekslik bildirmir. O, xassə, xüsusiyyətin bu keyfiyyət ifadəçisindən aralanmadığı, bu xüsusiyyət tez-tez cismi – bu keyfiyyətin daimi ifadəçisini əvəz edən zaman ümumiləşdirilmiş dialektiklik bildirir ki, bu da son dərəcə qanunauyğundur. O, cismə ağac adı verərək, onu yaşıl adlandırmamışdır, belə ki, ağaclar həmişə yaşıl deyil. Ağacı yaşıl adlandıraraq, bununla o, təsbit vaxtını – ağacın nə vaxt yaşıl olduğunu da göstərmişdir.

Rəng xüsusi tərzə malik substansiya, cismin ayrılmaz məna forması, insanın ətraf aləmdə istiqamətinin xüsusi tipidir. Özünün maddi bünövrəsində rənglər, bir qayda olaraq, transformasiya edilmiş işıqdır. Maddi bünövrəsiz rəng yoxdur. Buna görə də hesab edirik ki, rəngduymaların (təbii ki, rəngbildirmələrin də) “enerjili” anlamı onların nə üçün dilin hər üç mühitinə – gündəlik nitqə, bədii-metaforik və məntiqi-dil simvollar sahəsinə bir qayda olaraq geniş şəkildə daxil olması sualının izahı üçün əsas verir.

⁶ Селиверстова, О.Н. Опыт семантического анализа группы русских и английских глаголов с общим компонентом «излучать свет» // – Москва: Актуальные проблемы психологии речи и психологии обучения языку, – 1970, – с.98-116.

Rəngduymanın, rəngqavramanın və rənganlamanın nəticələrinə əsaslanan rəngbildirmələr sistemi, beləliklə, özünün dialektik bazasına sahib olur. Bu baza aksioloji (qiymət, konnotativ) və məkan-zaman başlanğıclarının uyğunlaşdırılması qabiliyyətidir. Rəngbildirmələrin məna strukturunda qeyd edilən konstantaların dəqiq dialektik uyğunlaşdırılması sonuncuların üçölçülü ifadəsinin əsasıdır: a) onların lüğəti-leksik işlədilməsinin; b) poetik-metamorfik işlədilməsinin və c) məntiqi-simvolik anlamının. Bütün bu üç təzahürdə rəngi nəzərə alaraq, rəngin mənalari müxtəlif yollarla ifadə etdiyi qənaətinə gəlirik, yəni, leksik mənasından məcazi mənaya qədər.

*Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin qeyd olunan məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapıb.*⁷

İkinci fəsil **“Rəngbildirmələrin lingvistik və poetik-metaforik xüsusiyyətləri”** dörd paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragrafda **“Rəng adlarının dil (leksik-semantik) xüsusiyyəti”** rəng adlarının-qarşıdurmaların iki qrupunun – *qara* və *ağ* və spektral xromatinlər kompleksinin, yəni spektral sistemə daxil olan rənglərin semantik strukturu haqqında geniş məlumat nəzərdən keçirilir. “Rəng sözləri”nin müstəsna dil xüsusiyyətləri aspekti daha ətraflı və geniş şəkildə hazırlanmışdır. Məsələ burasındadır ki, ən müxtəlif tərəflərin (ölçü, psixoloji, fizioloji və s.) tədqiqatları bu və ya digər rəngin – xromatik və ya axromatik işarəsinin dil materialını istənilən halda cəlb edir. Rəngin nə olduğunu müəyyənləşdirmək xüsusi çətinlik doğurur. Rəng substansiyası dil baxımından müəyyənləşdirilə bilməz, lüğətlərdə isə “rəng” anlayışı, bir qayda olaraq dolayı yolla ifadəçilərin – cisimlərin köməyi ilə müəyyən edilir. Bu cisimlər üçün verilmiş rəng konstitutiv, təyinedicidir. Bu və ya digər rəng epitetinin semantik görünüşünü daha aydın göstərməkdən ötrü, qüsuruz, parlaq, aşqarsız rəngi daha ifadəli adlandırmağa üsul tapmaq üçün yazıçılar *белый как снег, как*

⁷ Алиева, К.Н. Лингвистический и символический аспект цветообозначений // Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference science: development and factors its influence. – Amsterdam, – 26-28 dekabr, – 2022, – s.104– 109.; Теория цвета и этнокультурологическое восприятие цветов // – Пятигорск: Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета, – 2013, № 1, – с. 163 – 168.

молоко; красный как мак; зеленый как молодая трава kimi analitik-müqayisəli konstruksiyalara müraciət edirlər. Belə ki, İ.A.Buninin dilində sifətlərin – rəngbildirmələrin işlədilmə xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş L.M.Qranovskaya qeyd edir: “*Bunin qəhrəmanlarının daxili psixoloji vəziyyətini, ilk növbədə həmin vəziyyətin xarici təzahürü yolu ilə təsvir edir. Müəllif daxili ruhi hərəkəti təfərrüatı ilə təsvir etmir, qəhrəmanın dərkində əşyaların xarici aləminin göstərilməsi yolu ilə işə aşkara çıxarır*”⁸. Nəzmdə və nəsrə də rəng adlarının istifadəsinin kəmiyyət göstəricilərinin müqayisəsi, təxmin etdiyimiz kimi, bəzi xüsusi sualların – “əsas” və “periferiy” rənglərin tərkibi haqqında, yazıcının dilində metaforik konstruksiyaların yaranmasında bu və ya digər rəng adlarının semantik gücünün istifadə imkanlarına dair sualların aydınlaşdırılmasında bizə yardım etməli idi. Müşahidələr göstərdi ki: a) bədii dilin, gerçəkliyin bədii-fəlsəfi anlam səviyyəsi nə qədər yüksək olsa, dildə xromatınlar bir o qədər az istifadə edilir; b) nəsr ilə yazılmış mətnlər janr-dil sərbəstliyi və təsvirin sərt tələblərinin olmaması üzündən daha geniş spektra sahib olurlar.

Məsələn, S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirində ağ, qara koloronimləri həm rəngin ilk adı, həm metaforik konstruksiya elementi, həm də simvolik anlayış elementi kimi istifadə edilib:

*Qara xallı ağ üzlərə
Könül istər şeir yazasın*⁹.

Qeyd edək ki, istər rus dilində, istərsə də Azərbaycan dilində, əsasən, ağ və qara rənglərdən tez-tez istifadə olunur, digər rənglər isə daha çox ilkin nominasiyada, yəni rəngin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə edilir. Rəngbildirmələrin geniş palitrası nəsr üçün xarakterikdir. Burada gördüklərinin birmənalı rəng

⁸ Грановская, Л.М. Из наблюдений над языком И.А.Бунина (о некоторых особенностях употребления определений-прилагательных) // – Баку: Ученые записки Азербайджанского педагогического института языков им. М.Ф.Ахундова, – 1961. № IX. – с.253-266.

⁹ Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S.Vurğun. – Bakı: Şərq- Qərb, - 1 cild, - 2005, - 264s.

qiymətləndirilməsi üçün böyük imkanlar həyata keçirilir. Belə ki, M.İbrahimov rəngdən aşağıdakı kontekstlərdə istifadə edir.

1. Frazеoloji konstruksiјaların paremiјalarının tərkibində rəngnominasiyası (adi ağ, qara): – *Allah kasıblığın üzün qara eləsin! – dedi; – O, xalqın bədənində qara bir yaradır ki, kəsilib atılmayınca bu bədən sağalmayacaqdır*¹⁰.

2. İlkin rəng nominasiјalarının funksiyalarında rəng: *Faytonçu qırmancı havada yellədikdə, boynu qırmızı qotazlı və zıncırovlu atlar hərəkətə gəldi; – Şəmsiyyə<...> ingilis malından sarı şal paltar, qırmızı və göy zolaqlı üstü açıq tufli geymiş, başına şlyapa qoymuşdu*¹¹.

3. Ümumi metaforik, subyektiv-assosiativ əhəmiyyətli mətnlərdə rəngnominasiјaları: *Yarıbuludlu bir hava idi. Uzaqda buludların arasında, mavi göylərdə ulduzlar parlayırdı*¹².

Yalnız bu demək deyil ki, digər rənglər metaforik konstruksiјada istifadə olunmur. Hər iki dildə digər rənglərdə istifadə olunur. Məsələn: «красный цвет» hər iki dildə gözəl, qəşəng mənası verir. Nümunə olaraq bu söz birləşmələrini təsvir etmək olar: «красна девица», «qırmızı donunu geyin» (yəni ən gözəl donunu geyin). Digər rənglərin simvolik-metaforik mənaları aşağıdakı fəsilələrdə təsvir olunur. Rəngbildirmə aşağıdakı kontekstlərdə istifadə edilir: 1) paremiofrazеoloji konstruksiјalar tərkibində rəngbildirmələr; 2) ilkin rəng nominasiyası funksiyasının mətninin rəngbildirmələrinin işlədilməsi; 3) ümumiləşdirilmiş – metaforik, subyektiv-assosiativ mənə mətnlərində rəngbildirmələrin istifadəsi.

İkinci paraqrafda “**Söz-rəngbildirmələrin semantik quruluşu haqqında**” – söz-rəngbildirmələrin semantik quruluşu aşkar edilir.

Ayrı-ayrı söz mənasının struktur problemi bütün təfəsilatı ilə müzakirəli olaraq qalır. Söz mənası ya a) gerçəkliyin əks edilməsinin xüsusi dil forması nöqtəyi-nəzərindən, ya b) səs kompleksi və insanın assosiativ yaddaşında yaranan məfhum arasında əlaqə kimi, ya c) “qeyd edilən səs kompleksinin gerçəklik hadisələrinə –

¹⁰ İbrahimov, M. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] \ M.İbrahimov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2, – 2005. – 504 s.

¹¹ Yəni orada.

¹² Yəni orada.

cisimlərə, faktlara, hadisələrin gedişinə aidliyi kimi müəyyən edilir”¹³.

Rəngləksəmlərin işlənməsinin daha bir sahəsini – mənə elementlərinin maksimal bir birinə qarışması baş verdiyi sahəni qeyd etmək istərdik. Bu, – bədii metaforika sahəsi, metaforik konstruksiyaların “iş” mexanizminin təyini – dil vahidlərinin işlənmə sisteminin çətin dərk edilə bilən komponentlərindən biridir. Rənglərin semantik strukturunun reallığının dil anlayışı ilə poetik metaforikada rəngləksəmlərinin fəaliyyətinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Özü-özlüyündə metaforik konstruksiyaların “iş” mexanizminin müəyyən edilməsi dil vahidlərinin fəaliyyət sisteminin çətin tərkib hissələrindən biridir.

Rəngləksəmin iştirak etdiyi metaforik ahəngin semantik strukturunun nəzəri izahına gəlinə, etiraf etməliyə ki, bu məsələ olduqca problemlidir. Bu məsələ xüsusi tədqiqat mövzusu ola bilər. Çünki hamıya məlumdur ki, metaforanın strukturunda iki koqnitiv aləm – məntiq, məntiqi təfəkkür aləm və mif, mifoloji təfəkkür aləmi mütləq bir-birilə toqquşur. Belə ki, məsələn, F.Nitsşe hesab edirdi ki, insanın idrakı, onun idrak modelləri metaforikdir, *“estetik mahiyyətə malikdir və həqiqilik anlayışından istifadə etmir*”¹⁴. Bu tezis metaforanın “həyat təsiri”nin ən mürəkkəb mexanizm mənzərəsini sistem kimi tamamilə obyektiv surətdə çəkir. Bu sistemdə estetik, fəlsəfi, məntiqi və dil parametrləri funksional şəkildə qırılmaz olurlar.

Üçüncü paraqrafda **“Dilin paremioloji fond vahidlərində rəngbildirmələr”** rus və Azərbaycan dillərinin paremioloji fondu təhlil edilir. “Rəngfaktlar”, rəngbildirmələr sisteminin linqvopsixoloji dərk üçün, zənnimizcə, xüsusilə orta əsrlərə aid folklor abidələrinin, paremioloji fondun dilini ciddi surətdə tədqiq etmək daha yaxşı və səmərəlidir. Rəngduymaların və onların dildə ifadəsinin ilkin mərhələsi qara və ağ rənglərinin qarşıdurmalarının dərkidir. Bu rənglər ilk olaraq sinkretik – rənglər kimi və işığın mövcudluğu / qeyri-mövcudluğu (son dərəcə doğru) kimi dərk

¹³ Шмелев, Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д.Н.Шмелев. – Москва: Просвещение, – 1964. – с.69.

¹⁴ Теория метафоры. – Москва: Прогресс, – 1990. – с.12.

edilirdi. Bu, müasir linqvopsixoloji tədqiqatlarla sübuta yetirilib. Dilin paremioloji fondu rəngqavramanın və onun ifadəsinin qiymətləndirilməsinin bu xəttini maddi olaraq təsdiq edir. Təbii ki, bir millətin ruhunu hər şeydən yaxşı tanımaq üçün tədqiqatçılar müəyyən bir dilin paremioloji fonduna müraciət edirlər. Burada atalar sözləri də nəzərə alınır. Bu kombinasiyalarda rəng konstruksiyaların ifadəsi böyük önəm daşıyır. Rəng təyinatlarının istifadəsi tezliyi sayəsində, müəyyən insanların fəaliyyət növünü, təbiətini, ruhunu öyrənmək olur. Bu baxımdan rənglərin və rəng zənginlərinin fərdi təqdimatına keçməzdən əvvəl, ontologiya anlayışımızın və rənglərin funksional həyatının sistematikası ilə bağlı bəzi əsas müddəaları xatırlamaq istərdim:

- a) Rəng-ışıq rənginin əsası olan xüsusi maddə: istinad işığı olmadan rəng yoxdur;
- b) rəng daşıyıcı olmadan düşünülə bilməz – maddə və ya fenomen (real və ya zehni)
- c) dil sisteminin üç səviyyəsində (adi dil-nitq, poetik-metaforik sahə və abstrakt-simvolik səviyyə) və transsendent effektin transsendent təsirinin müstəsna xüsusiyyətinə malik olan rəng-substansiya məkan və zaman kateqoriyalarının vahid, bitib-tükənməyən bütöv birliyə qovuşması;
- d) rəng müəyyən mistik enerji “canlılıq” ilə səciyyələnən xüsusi miroaksioloji mahiyyətə daxil edilir ki, bu da rəngin həтта kontrast mənalarda dərk olunmasına imkan verir – funksional semantikanın (ağ – tanrıların, müqəddəslərin, salehlərin və ağ - ölənlərin savanının rəngi, ölümün rəngidir) diapazonu o qədər genişdir;
- e) rəngin prehistorik və müasir mənalarının, yəni ayrı-ayrı rəngin fenomenoloji paradiqmasının bütöv başa düşülməsi üçün institutlaşdırılmış komponentlərinin kompleks rəngin dərin mənasının strukturunu təşkil edir.

Rus və Azərbaycan dillərinin paremioloji söz ehtiyatında “rəng qamması”, əsasən, qara və ağ rənglərinin ifadəsi ilə göstərilib. Hərdən bəzi atalar sözü – frazeoloji konstruksiyaları *qırmızı* sözünü əlavə edirlər. Məsələn: *Qaradan artıq rəng yoxdur; Ağ divara hansı rəng çəksən tutar; Бело – бело, черно – черно.*

Qırmızı rəng nə isə parlaq, gözəl bir şey mənasını daşıyırdı. Xalq inanclarında *qırmızı* əlvan rəng kimi yox, mühitin fiziki halı kimi istifadə edilirdi. Müşahidələr göstərir ki, istər rus dilinin, istərsə də Azərbaycan dilinin paremioloji fondunda axromatik rənglər – *ağ-qara* (*черный и белый*) üstün mövqe tutur. Xromatiklər arasında, şübhəsiz, *красный* (*qırmızı*) öz məna variantları ilə fərqlənir. Bu variantların işlənməsi rus dilinin fondu üçün də eyni dərəcədə səciyyəvidir. *Зеленый* və *желтый* rəng adları hər iki dilin paremioloji fondu üçün qeyri-səciyyəvi xarakter daşıyır. Bu ifadələr özlərinin keyfiyyət-asılılıq mənalarda olurlar. Buna nümunə kimi bayatıları göstərmək olar:

1. <i>Yar geyinib tamam al,</i>
<i>Tamam yaşıl, tamam al...</i> | 2. <i>Bir qız gördüm biçində,</i>
<i>Sarı sünbül içində...</i> ¹⁵ |
|--|---|

Əsas rəng təmsilçiləri (qara, ağ, qırmızı, göy, sarı) olan rəngbildirmələr sözdüzəldici semantika sistemində diqqətəlayiq fəallıq göstərilir. Onlar sözlər qrupunu, feillərə konversiya edilən sifətlər qrupunu təşkil edir. Əməli olaraq dil – nitqin bütün “janrlarında” elə həmin formada işlənilir: *белый – белее – белеет, становится белым (или белее) – бел / бела / бело; беловатый / беловатее* və s.

– *Врет и не краснеет; – Изба красна не углами, а порогами; – Сколько ни мой гагару (черного кабеля), белее не станет.*

Шафрановый, серебряный, гранатный, железный, бутылочный, изумрудный, бирюзовый, вишневый və s. bu kimi “ikinci nominasiya” rəngbildirmələri, habelə mürəkkəb rəngbildirmələrin (*бело-голубой, черно-бурый* və s.) geniş siyahısı yeni adların yaranmasının bu cür geniş imkanlarına sahib deyil. Hər iki dil üçün ümumi olan bu qanunauyğunluq qeyri-əsas xromatik rəng adlarına zidd olaraq əsas xromatik, axromatik dil sistemləşməsinin əsası üçün bünövrə təşkil edir. Ağ, qara, qırmızı və s. əsas rəng ifadələrinin derivatoloji imkanları onların ikinci xromatik rəngbildirmələrlə müqayisəsi üçün möhkəm zəmin yaradır.

¹⁵ Bayatılar. – Bakı: Azərneşr, - 1960. – 225s.

Dördüncü paraqrafda **“Rəngbildirmələrin poetik-metaforik (idioüslubi) xüsusiyyəti məsələləri”** rəngbildirmələrin bədii-metaforik xüsusiyyəti məsələləri” nəzərdən keçirilir. Bir sıra tədqiqatçılar müasir dövrün dil məlumatları prizmasından xalqın etnosunun “rəng zövqünü” müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Müasir dil, xüsusilə ümumxalq nitq formasında bu və ya digər rəngin (və onun nişanlanmasının) etnos üçün əhəmiyyət dərəcəsinin müəyyən edilməsi baxımından xüsusi diferensial normalara malik deyildir. Bir çox müasir dillər “rəngtəzahürünü” bütün müxtəlifliyini əhatə etməyə maraq göstərir, buna görə də onlarda rəng çalarlarının verilməsinin tam dəqiqliyinə meyl yaranır. Çünki tədqiqat mövzusu bu problemlərin rus və Azərbaycan dilləri əsasında işlənməsinə əsaslanır. Bu iki dili əsas götürərək, rənglərin mənasının fərqliliklərə malik olduğunu görürük. Məsələn: rusların ağ rəngə və ya azərbaycanlının yaşıl rəngə münasibəti - müxtəlif tarixi dövrlərdə birmənalı sabit hesab etmək olmaz. Buna sübutlardan biri ayrı-ayrı müəlliflərdə rəng leksikasıdan istifadə üzrə müşahidələr, xüsusilə müəyyən bir rəng leksemin - semantik strukturunun təkamülü üzərində müşahidələr ola bilər (L.M.Qranovskaya, N.V.Kopteva, V.M.Adilov və s.). Ayrı-ayrı bədii söz ustalarının yaradıcılığında rəng leksikasının öyrənilməsi bu və ya digər dilin rəngbildirmələr sisteminin öyrənilmə aspektlərindən biridir. Məlum olduğu kimi, bədii poetik mətnə müxtəlif rəng adları özünün üç həyatı ilə – rəng mənası ilə adi sifət kimi, metaforik konstruksiya elementi kimi və nəhayət xüsusi simvolik, fəlsəfi-ümumi anlayış əlaməti kimi yaşayır. Bir halda ki, bədii (xüsusən mənzum) mətnin strukturunda quruluşun hər səviyyəsi müəllifin fərdi yaradıcılıq sisteminin ümumi bədii-fəlsəfi və əxlaqi təmayülünə cavab verir, idioüslub probleminin bu kimi izahı həmin leksemin ümumxalq işlədilməsinin və ümumxalq mənasının əksinə olaraq, müəllif (qeyri-sistem) işlətmələrini aşkar etməyə yardım edir. Xromoleksemlərin bədii istifadəsində ustalıq səviyyəsi həqiqətən, bu və ya digər müəllifin idioüslubunun aydın cəhətlərindən biridir. İ.Buninin dilində uyğunsuzluğun (oksumornizasiyanın) ahəngi hesabına anlayışın funksional-semantik gücünü təhlil edərək, hesab edirik ki, L.M.Qranovskaya yazıçı tərəfindən geniş istifadə edilən bu üsulun dərin izahını verir: *“Bir sıra hallarda*

rəng bildirən sifətlər özləri rəng mənasında olan isimlərlə uyğunlaşırlar. Bunlar малиновая красота, черная темнота, голубая бледность, темная смуглость, лиловая синева və digərləridir. Bu cür ahənglərin yaranmasında yazıçının bir çox hallarda yalnız rəssamın mənimsəməsi üçün anlaşıqlı olan, olduqca aydın rəng çalarlarını vermək bacarığı aşkar olunub. Bunun, əslində, burada sırf ifadəlilik məsələlərini həll edir”¹⁶.

Hər bir şairin və yazıçının özünün digərlərindən fərqli “manipulyasiya” etdiyi çox sevdiyi anlayışlar var. Belə ki, məsələn, A.Blok göy və qara rəngə xüsusi münasibət bəsləyir.

A.Blokun xeyli əsərlərinin (təxminən 700 səhifəlik həcmdə şeirlər və poemalar) yer aldığı bircildliyində лазурный sözü (синий semantik sahəsindən) лазуревый, лазурь və s. kimi sözlərin semantik-leksik variantlarında təqribən altmış dəfə işlənir. A.Axmatovanın yaradıcılığında qara üstünlük təşkil edir (Рыдая у черных ворон; Закрой эту черную рану və s.). Müəllif “fərdiyyəti”nin idioüslubu metafor-köçürmələr sistemində daha fəal iştirak edən onun “rəngduyumu”nda daha aydın şəkildə ifadə olunur. Rəngbildirmələr predikativ formanın – “nominativ predikasiyanın” və diskursiv predikativ bölünmənin xüsusi növünü əmələ gətirən parametrlər sisteminə fəal surətdə qoşulurlar. Bu fikri tam aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı nümunəyə müraciət edək:

Qara cilddə çap eləyin kitabımı

Məndən sonra.

Qara cilddə

Tünd qara.

Qoy qara kağızım olsun

*O kitab dostlar, tanışlara*¹⁷.

Şeirdə qara sözü, demək olar, bütün paradiqmatik tamlıqda göstərilib. Paradiqmatik tamlıq aşağıdakıların istifadə edilməsi ilə

¹⁶ Грановская, Л.М. Из наблюдений над языком И.А. Бунина (о некоторых особенностях употребления определений-прилагательных) // – Баку: Ученые записки Азербайджанского педагогического института языков им. М.Ф.Ахундова, – 1961. № IX, – с. 259.

¹⁷ Araz, M. Vəsiyyət. [electron resurs] / www.memmedaraz.az

əldə edilir: a) birbaşa, ilkin mənada; b) metaforik (təkrar) mənada; c) sistem formasının başqa surətli və idioüslubi nişanlanmış frazeologizmlərində.

Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin qeyd olunan məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapı.¹⁸

Üçüncü fəsildə **“Rənglərin və rəngbildirmələrin simvolik anlamı”** əsas rənglərin dil və simvolik paraqdiqmaları nəzərdən keçirilir, bütün spektral rənglərin simvolik paraqdiqmaları təfəsilatı ilə aydınlaşdırılır. Fəsil bir paraqrafdan və 7 bənddən ibarətdir. Bu fəsildə əsas yeddi rəngin leksik və məcazi mənaları araşdırılır. Nümunələr əsasən rus və Azərbaycan ədəbiyyatından götürülüb. Həmçinin bu rənglərin müəyyən bir dilin paremioloji fondunda istifadəsi göstərilir.

Ağ rəngin simvolik paraqdiqması. Bütün rənglərin “əcdadı”dır. O artıq uzaq keçmişdə xüsusi rəng kimi seçilir, bütün rənglərdən parlaqlığı ilə fərqlənirdi. Ağ işıqsaçan rəngdir, o, rəng olsa da, ümumiyyətlə rəng “ifadə etmir”. İslam mədəniyyətində ağ rəngə xüsusi hörmət bəslənilir: “göyün və yerin nuru” Allah və Məhəmməd Peyğəmbərin özü ağ çalma geyinirlər. Görünür, buna görə türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində ağ (*белый*) sözü, əsasən, müsbət mənə daşıyır: *ağ, təmiz, ləkəsiz, bakirə, sədaqətli, düz, gözəl; ağılıq, göz ağı; ağartı (süd məhsulları)*¹⁹. Praktik olaraq gündəlik nitq, bədii-metaforik semantika və simvolik mühit səviyyəsində həyata keçirilən bütün müsbət mənalarda *ağ* sözü *qara* sözü ilə praktik olaraq bütün şifahi-dil mənalarda aydın şəkildə müqayisə edilir. Ağ rəngin simvolik mahiyyəti bütün xromatik rənglər yaratmaq qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Bir çox sivilizasiyalarda ağ rəng işığın bu qabiliyyətini qanunlaşdırıb. Beləliklə, məsələn

¹⁸ Идиолистическая характеристика цветообозначений//– Баку: Dil və ədəbiyyat. Bakı Dövlət Universiteti. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2020, – c.144 –147.; Символика цвета во фразеологических оборотах русского и азербайджанского языков // Межнаучная интеграция: лингводидактический, лингвокультурологический и психолингвистический аспекты, – Сумгаит_СГУ, – 19–20 декабря, – 2019, – с.110–111.

¹⁹ Кононов, А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // – Москва: Тюркологический сборник. – 1978. – с.170-172.

Hindistan və Cində ağa duyğu hissləri və ya assosiyalardan deyil, fəlsəfi və dini təlimlərin vizuallaşdırılmasından qaynaqlanan mistik və transsendental bir mənə verilirdi.

Qara rəngin simvolik paradiqması. Ağ rəng hər zaman sistemli şəkildə yalnız ağ rəng ilə müqayisə edilir. Bunu yalnız koloristikanın fiziki əlamətləri (rəng – qeyri-rəng) yox, qara və ağ rənglərinin mahiyyətinin dil şərhə təsdiq edir. Bu baxımdan özlərinin fəlsəfi-ontoloji mənalarda Azərbaycan məsəl konstruksiyaları xüsusilə mənalıdır: *Qaradan artıq rəng yoxdur; Qaramı ağdan seçəndə gəl, Qara günün ağ günü də var*²⁰. Xalq frazeologiyasında asılılıq, uğursuzluq, qorxutma və s. mənalara tez-tez rast gəlinir: *qara qorxu gəlmək (qara gözlük gəlmək); qara əmcək (doğulan körpəsi ölən qadın)*²¹; *у него черный глаз – он полон зависти*²². Qara rəng, onun ilk mənə funksiyası ağ rənglə ziddiyyət təşkil etmək anlamına gəlir (rəngin mövcudluğu / qeyri-mövcudluğunun sistemli əlaqəsində).

Qırmızı rəngin simvolik paradiqması. Qırmızı rəng bütün rənglər arasında ən idealizə edilmiş rəngdir. O, sabit-frazeoloji və sair sarsılmaz dil ifadələri sistemində geniş sahə tutur: *малиновый звон, Красная площадь, Красный яр, королевский нур-нур* və *Qızıl meydan, qırmızı dıvaq, qırmızı adam* və s. Qırmızı rəngin mənasının daxili formasını, onun dərin semantik parametrlərini, zənnimizcə, son dərəcə bütün kosmoqonik əlaqələr və təsəvvürlər təşkil edir, hərçənd qan rəngi əsas assosiativ bünövrədir.

Rus və Azərbaycən dillərinin paremioloji fondunda qırmızı rəngə nadir hallarda rast gəlinir. Lakin ötürülmələrin mənası əsasən eynidir. Hər iki dildə gözəl bir əşya, gözdən qoruyan talisman kimi, sevgi və səadət rəmzi olaraq istifadə olunur. Dissertasiya işində tədqiqat aparan zaman. Ağ və qara rənglərə əlbəttə ki, daha tez tez rast gəlinir. Lakin digər rənglələ müqayisə edərək qırmızı rəng həm

²⁰ Altaylı, S. Azərbaycan türkcəsi deyimlər sözlüyü / S.Altaylı. – Ankara: – 2005. – s.354.

²¹ Altaylı, S. Azərbaycan türkcəsi deyimlər sözlüyü / S.Altaylı. – Ankara: – 2005. – s.352.

²² Афанасьев, А.Н. Древо жизни. Избранные статьи / Афанасьев А.Н. – Москва: – Современник, – 1982. – с. 67.

hər iki dilin ədəbiyyatında həm də paremioloji fondunda bu iki rəngdən sonra ən çox qırmızı rənglə bağlı frazeoloji birləşmələrə və ədəbiyyatda cümlələrə rast gəlinir.

Yaşıl rəngin simvolik paradiqması. Rus və Azərbaycan dillərində linqvistik və poetik-simvolik müqəddəratı bir çox cəhətdən fərqlənir. Azərbaycan dilində *yaşıl* sifətinin mənşəyi təyin edilməyib. Yaşıl ən xoş və sakitləşdirici rəngdir. Bizi təbiətə yaxınlaşdırır. Rəng adlarının orta əsrlərdə təmsil olunmasını, semantik-simvolik mənalarının inkişafını tədqiq edən tədqiqatçı – koloristlər bir qayda olaraq, kompleks bir analiz nümayiş etdirirlər; bu cür təhlilin əhatə dairəsi həm linqvistik, həm də fiziki (doyma, ton və s.), psixoloji (insana təsir müsbət\mənfi), bəzən hətta tibbi (rəng terapiyası) parametrlərini əhatə edir. Bu, xüsusilə ədəbiyyatşünas alimlərin əsərlərində özünü göstərir. O, çox ehtimal ki, bədii dildən gəlib, görünür, daha gec törəməni təmsil edir. Bir halda ki, *göy*, *mavi* sözlərinin xüsusunda, əsasən, sinonimik leksema kimi çıxış edir, xüsusi nəzərə çarpan mənə tətbiqi, semantika ilə səciyyələnmir. Yaşıl rəng rus (pravoslav) və azərbaycanlı (müsəlman) üçün adekvat ola bilməz. Birincisi, ona görə ki, *yaşıl* sözü Azərbaycan dilində öz hüquqlarını hələ yenicə təsis edir. Hər halda, onun simvolik (hətta heraldika) mənası hər bir azərbaycanlıya öz dini imtiyazlarını dərk etdiyi zamandan ayındır. Məsələn:

*А за то, что истомился ты в своих трудах,
Изумрудный стяг твой будет реять в двух мирах
(О мираже Пророка)*²³.

*А когда свой плащ зеленый Мухаммед надел,
Перед ним Бахрам багряным цветом заблестел
(О мираже Пророка).*²⁴

Sarı rəngin simvolik paradiqması. Sarı rəng spektral rəng olaraq, istər rəngsimvolikada, istərsə də geosimvolikada xüsusi yerə

²³ Гянджеви, Низами. Собрание сочинений (на русском языке): [в 3-х томах] / Низами Гянджеви. – Баку: Азернешр, т. 2,- 1991. – 686 с.

²⁴ Yenə orda

sahibdir. Rus etnik mədəniyyətində sarı rəngin əyani və şifahi simvolik mənasını təhlil edən N.V.Kopteva təsdiq edir ki, rus dili və onun real mədəniyyətində sarı rəngin əyani simvolik mənası mənfidir: “*sarı rəng solan payız təbiətini, insanın naxoş halının xəstə rəngini, əlahiddə xəstəlikləri simvolizə edir*”²⁵. Lakin İslamın rəng simvolikasında sarı rəng başqa yer tutur: burada qızılı (sarı) rəng şöhrəti, nailiyyəti, sərvəti, zəfəri simvolizə edir. Əsas simvolik mənasında sarı rəng əzabları, xəstəlikləri, ayrılığı bildirir. Məsələn, sevdiyi insana sarı çiçək təqdim etmək ayrılığa aparır. Əsasən sarı rəng solğunluq, xəstəlik simvolizə edir. Əlbəttə ki, bu bütün dillərə aid deyil. Dissertasiya işində rus və Azərbaycan dillərindən nümunə gətirərək bu nəticəyə gəlmişəm.

Göy rəngin simvolik paradigması. Göy rəng qədimdən səma, paklıq ilə əlaqələndirilirdi. Bu mənə, xüsusilə türk mifologiyasında yayılıb. Burada *Tanrı* (Tenqri) – Səma Allahı, baş Allah bir sözlə – *Göy* sözü ilə ifadə edilirdi. Azərbaycan folklorunda, xüsusən bayatı sistemində göy böyük xeyirxah əməllər etməyə çalışan qəhrəmanın atına aid edilir. Müsbət-mərasimi simvollarla yanaşı göy, həmçinin müxtəlif türk etnoslarının mifologiyasında gənc döyüşçülərinin ölümü ilə bağlı dərin hüzn ifadə edə bilər:

– *Anam mənim üçün göy geyib qara sarınsın*²⁶.

Mavi rəng göy rəngin “peyk”i hesab edilir. Buna görə də, praktik olaraq, ensiklopedik mənbələrin mütləq əksəriyyətində bu rənglərin koloristik və hətta simvolik izahları bir-birinə olduqca uyğun gəlir. Mavi rəng ağ rənglə “durulaşdırılmış” göy rəngdir. Odur ki, mavi rəngin arxetipik simvolik bünövrəsində ağ və göy rənglərdə olan həmin konseptlər (paklıq, nəciblik, aydın səma) qalır. Yalnız fərq ondan ibarətdir ki, ağ və göy rənglərdə yaranan neqativ simvolik cəhət mavi rəngə aid edilmir.

²⁵ Коптева, Н.В. Предметная и вербальная символика желтого в русской этнической культуре // Язык как система и деятельность, – Ростов-на-Дону: – 2005. – с. 28.

²⁶ Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib edəni S. Əlizadə – Bakı: Öndər, – 2004. – 375 s.

*Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin qeyd olunan məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapıb.*²⁷

Nəticədə dissertasiyanın məzmunundan irəli gələn nəticələr və ümumiləşdirilmələr göstərilib.

Araşdırmamız nəticəsində belə qənaətə gəldik ki, nəzərdən keçirdiyimiz dilin bütün təbəqələrində həm rus, həm də Azərbaycan dillərində əsas rənglər ağ və qara rənglərdir. Əsas rəngləri təyin etmək üsulumuz lingvistik fəaliyyətin hər üç səviyyəsində – gündəlik nitqdə, poetik-metaforik sistemdə və məntiqi-semantik konstruksiyalar sistemində rəng terminlərinin təsirinin xüsusiyyətlərini nəzərə almağa əsaslanır. Müşahidələr göstərir ki, hər üç sferada rəngbildirmələrin nə qədər gəmiş olarsa onların geosimolizimdə, antroposimbolizimdə və heraldikada mövqeyi bir o qədər güclü olur. Dissertasiyada qeyd etdiyimiz kimi, mahiyyət etibarı ilə ağ və qara rənglər rəng deyirlər və bir birlərinə ziddiyyət kəsb etmirlər. Onlar işığın maksimum varlığına və ya olmamasına görə mühitin fiziki vəziyyətidir. Digər rənglərdə hər iki dildə rast gəlinir, lakin ağ və qara rənglərə daha tez-tez rast gəlirik. Onuda qeyd etmək istəyirik ki, həm ədəbiyyatda həm də hər iki dilin paremioloji fondunda bu iki rəngə (ağ-qara) önəm verilir və istifadə tezliyi çoxdur.

²⁷ Алиева, К.Н. Символическая парадигма желтого цвета в русском и азербайджанском языках // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXI Respublika Elmi konfransının materialları.II hissə, – Bakı: BDU, – 24-25 dekabr, – 2017, s.173–175; Символическая характеристика красного и зеленого цвета в русском и азербайджанском языках // – Карачаевск: Традиции и инновации в системе образования, – 2020. № 19, – 12 –17; Синий, как сателлит голубого цвета в русской и азербайджанской литературе// XII International scientific and practical internet conference Modern movement of science, – Днепр: – 10 апреля, – 2021, – с.238-239.; Символическая парадигма белого цвета в русском и азербайджанском языках //– Баку: Вопросы филологии, – 2012, № 7, – с. 78-83.; Символическая парадигма белого цвета в русском и азербайджанском языках // Актуальные проблемы азербайджановедения. Международная конференция, – Баку: БСУ, – 2 – 5 мая, – 2012, – с. 315 – 319.; Символическая парадигма красного цвета // – Баку: Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, БСУ, – 2011, № 4, – с. 78-81.; Символическая парадигма черного цвета в русском и азербайджанском языках //– Баку: Вопросы филологии, – 2011, № 13, – с. 479-483.

Rəngbildirmələr sisteminin tədqiqində çox işlər görülüb. Bir sıra ciddi monoqrafik əsərlər və maraqlı nəzəri məqalələrin kifayət qədər sayını qeyd etmək olar. Dissertasiya işində rəngbildirmələrin transdil xüsusiyyətinin sınağı təşəbbüs edilir, yəni rəng anlayışları tərəfimizdən dil – nitqin hər üç təbəqəsinə – həm gündəlik nitqə, həm bədii-metaforik struktur sahəyə və simvolik mənalar strukturuna keçən dil vasitələri kimi təhlil edilir. Rus və Azərbaycan dillərinin materialları təhlilə cəlb edilir, bu və ya digər rəng anlayışının dil dərki və təsəvvürü nadir görünən zaman, hər iki dildə mənaların kəsişmə və spesifikasiya nöqtəsi müəyyən edilir.

Əsas rəy olaraq müəyyən etdik ki, gerçək obyekt kimi rəngin ayrıca anlayışı yoxdur, rəng obyektin konstantası olaraq həmişə onunla bağlıdır. Bununla bərabər, biz rəngin energetik xassəsinə əsaslanırıq. Bu vacib xüsusiyyətə uzun tarixi dövr ərzində rəngi anlayan, dərk edən insan tərəfindən əhəmiyyət verilməyə bilməzdi.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Прилагательное зеленый понятийно-синтаксическая сочетаемость и метафорические смыслы // – Баку: Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, – 2009, № 6, – с. 55-59.
2. Некоторые соображения о корреляции черного и белого цветов // – Баку: Ученые записки, – 2010, № 4, – с. 87-93.
3. Символическая парадигма голубого цвета // – Баку: Ученые записки, – 2011, № 4, – с. 136-139.
4. Символическая парадигма красного цвета // – Баку: Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, БСУ, – 2011, № 4, – с. 78-81.
5. Символическая парадигма черного цвета в русском и азербайджанском языках //– Баку: Вопросы филологии, – 2011, № 13, – с. 479-483.
6. Символическая парадигма белого цвета в русском и азербайджанском языках //– Баку: Вопросы филологии, – 2012, № 7, – с. 78-83.

7. Символическая парадигма белого цвета в русском и азербайджанском языках // Актуальные проблемы азербайджановедения. Международная конференция, – Баку: БСУ, – 2 – 5 мая, – 2012, – с. 315-319.
8. Теория цвета и этнокультурологическое восприятие цветов // – Пятигорск: Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета, – 2013, № 1, – с. 163-168.
9. Символическая парадигма желтого цвета в русском и азербайджанском языках // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXI Respublika Elmi konfransının materialları. II hissə, – Bakı: BDU, – 24 – 25 dekabr, – 2017, s.173-175
10. Символика цвета во фразеологических оборотах русского и азербайджанского языков // Межнаучная интеграция: лингводидактический, лингвокультурологический и психолингвистический аспекты, – Сумгаит. – СГУ, – 19-20 декабря, – 2019, – с.110-111.
11. Символическая характеристика красного и зеленого цвета в русском и азербайджанском языках // – Карачаевск: Традиции и инновации в системе образования, – 2020. № 19, – с.12-17.
12. Идиолистическая характеристика цветообозначений //– Баку: Dil və ədəbiyyat. Bakı Dövlət Universiteti. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2020, – с.144-147.
13. Синий, как саттелит голубого цветв в русской и азербайджанской литературе // XII International scientific and practical internet conference Modern movement of science, – Днепр: – 10 апреля, – 2021, – с.238-239.
14. Символика цвета в поэме Низами «Семь красавиц» // Türk dünyası: geosiyasət və mədəni reallıqlar. Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı: Mütərcim, – 8 dekabr, – 2021, – s. 96-99.
15. Лингвистический и символический аспект цветообозначений // Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference science: development and factors its influence, – Amsterdam, – 26-28 dekabr, – 2022, – s.104-109.

16. Ахроматические цвета в паремии-фразеологическом фонде русского и азербайджанского языков // Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri: tədqiqat, elmi diskurs, beynəlmilləşmə, – Bakı. II cild, – 04-05 may, – 2023. – s.320-321.

Dissertasiyanın müdafiəsi 07 aprel 2024-cü il tarixində saat 14.00 Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının bazasında BFD 2.13/1 Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, S. Rüstəm küç., 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 19 aprel 2024-cü ildə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 18.03.2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 39501 işarə

Tiraj: 30